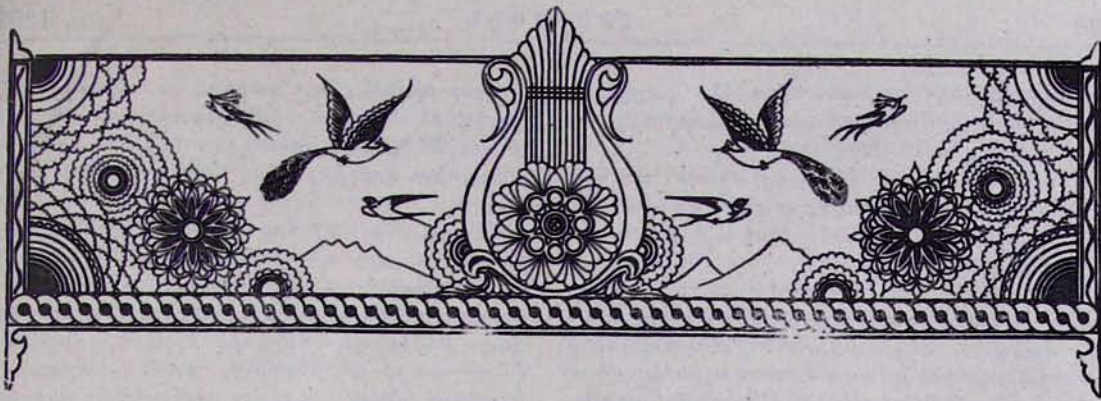

Հ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

ԿՈՄԻՏԱՍԻՆ, ՀԵՏ

Ա.— ՀԱՐԿ ԿԱՐ ԱՅՍ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ

(Փոխան հառաջարանի)

Հայ ժողովուրդը տիտաններ շատ չունի, ոչ ալ բացառիկ հանճարներ կ'աճեն իր պատմությունը: Համեստ, հաճախ անախտն գործավորներ են, որ կռած են հայ արվեստն ու գրականությունը. անոնց հասարակաց ճիգն է, որ հանճար մը ստեղծեր է,— հայ ժողովուրդի հավաքական հանճարը,— որ դարերուն մեջն պահեր է գտեր պոթելալու համար, մերթ տաճարներ կոթողելով դարերուն դեմը, մերթ աշխարհը հեղինակելով իր ճիգերուն մեջ: Հայ արվեստագետը մասնիկ մըն է եղեր լոկ հասարակաց այդ երկունքին մեջ, ձուլվեր, նույնացեր է անոր հետ: Աշխատասեր հայ ժողովուրդը մեծ է իր հավաքական հոգիով առավելապես:

Ու դարերու ծոցն հայտնվեր են երբեմն բացառիկ մարդիկ, որոնք եկեր են հայ հողին գտնել, ամեն անգամ որ հայ ժողովուրդը կորսնցուցեր է զայն: Որովհետև շրջաններ են եղած, երբ հայ ժողովուրդը խարխափեր է խավարին ծոցը կուլի մը նման և մուրացիկի մը պես ձեռք է կալկառեր ամեն անցորդի, իր սևփական գեղեցկությունները մոռցած: Ու պետք եղեր են մարդիկ, որպեսզի գան, իր գանձերը ճանչցնեն իրեն և զայն մղեն նոր երկունքի, նոր ճիգի, նոր ստեղծագործության:

Կոմիտաս վարդապետ մեկն էր անոնցմե:

Ջարհուրելի բան է, երբ ժողովուրդ մը կ'կորսնցնե իր հոգին: Այլևս կույր մըն է, որ կ'խարխափե մութին մեջ, կես մը դիակ, որուն ներսը ապրելու, դիմանալու, տեղի հույսը ա'լ չկա:

Այդպես էր պատահեր և հայ ժողովուրդին: Ստրկության իր դարերուն մեջ կորսնցուցեր էր ան իր կերպարանքը, իր ոճը: Կ'խարխափեր, դարերով, ուրիշ ժողովուրդներու հետքերուն վրա, ընկճված, շվարուն, զրկված սթափելու ուժեն:

Տասնիններորդ դարը, որ իբրև թե մեր վերածնության շրջանը բացավ, ի սկզբան ճիգ մըն էր միայն օտարին նմանելու, երբեմն և զայն կապկելու: Կարծելով, թե լույսը Արևմուտքն կուգա, գրեթե ամբողջ դար մը զայն փնտռելու գացին հոն:

Մեր գրագետները օտար արվեստով սնան, ու օտար ամեն մեկ գրական շարժում միջուկ ստեղծեց իսկույն հայ կյանքի մեջ ալ: Երաժիշտներ ունեցանք, որոնք գոհարներ ստեղծեցին, որոնց մեջ չէր թրթռար, ավա՞ղ, հայ հոգին: Ճարտարապետներ ունեցանք, որոնք հրաշակեություն սփռեցին, բայց անոնց մեջ հայ ոճ երբեք չկար: Ունեցանք և մեծ նկարիչներ, զորս օտարը իրավամբ խրեց մեզմե:

եղավ Կոմիտաս, որովհետև քիչեր միայն կրցած են անոր շափ երախտիք ձգել: Հայ ժողովուրդի սերն ու գուրգուրանքը դեպի Կոմիտասը հետևանքը չէ եղբրական այն վախճանին, որ անորը եղավ: Զարհուրելի մահեր շատերը ունեցան մեր մտավորականներին, բայց ոչ մեկը այնքան խորունկ տեղ գտավ հայ հոգիին մեջ որքան Կոմիտաս, որովհետև ոչ մեկը անոր շափ կրցեր էր խորանալ հայ հոգիին մեջ:

Նվ բնական էր, հետևաբար, որ անոր կյանքը և գործը ևս այդքան ուշադրության առարկա դառնային:

Արդարև, տասնյակ տարիներ ի վեր կխոսվի Կոմիտասի մասին անընդհատ: Բազմիցս գրեցին իր կարճ բայց բեղուն կյանքին վրա, անոր մասին անթիվ հուշեր տպեցին, պոեմներու և քերթվածներու նյութ ըրին դաշն, վերլուծեցին անոր վաստակը իր այլազան երեսներուն մեջ: Բայց ինձի այնպես կթվի, թե դեռ ամեն բան ըսված չէ և իր կյանքը պատմված չէ լրիվ: Նախ չկա երկ մը, որ իր կյանքին ու գործունեության ամբողջական մեծագրությունն ըլլար և ուր ան ներկայանար իր բովանդակ առաքելությանն ու ճիգերուն մեջ: Հետո, իր մասին գրվածներուն մեջ ալ կան լուսարանության կարոտ անպիտի կետեր, որոնք պետք է պարզվին, բանի չէ շարադրված վերջնական այդ մեծագրությունը:

Ով որ Կոմիտասը ճանչցած է, ցավով կտեսնե, որ ան չերևիր մեզ լրիվ իրեն նվիրված հուշագրության մեջ: Թերթերու հավաքածոները, իրենց կարգին, ամեն բան չեն պատմեր մեզ ճշգրիտ: Անդին իր՝ Կոմիտասի նամակները բացառիկ պահերը միայն կուտան իր կարճ բայց ալեկոծ կյանքին, մինչ իր ինքնակենսագրական նոթերուն մեջ ան շատ է ժլատ, որպեսզի տեղյակ դառնայինք բովանդակ իր ապրումներուն, ու անոնք իսկ գրի առնված են պահու մը, երբ ան նոր կսկսեր իր հիմնական առաքելությունը: Ու դեռ ավելին կա: Վրեպներ շատ կան իր մասին գրվածներուն մեջ: Ոմանք այնքան խանդավառված են, օրինակ, իրենց հուշերը գրելու ատեն, որ հաճախ դեպքերն ու դեմքերը կխառնեն իրարու, կշփոթեն թվականներ ու վայրեր, կկարծեն մաս առած ըլլալ Կոմիտասի հետ կապված այս կամ այն դեպքին: Մեկը դաշն շատ մոտեն ճանչցած ըլլալ հավակնողներն, կգրեն, օրինակ, թե 1915-ի վերջերը, Պոլսեն մեկնելիս առաջ, այցելության է գացած Կոմիտասին Շիրազի բուժարանին մեջ, ուր ան կխնամվեր, ու կնկարագրեն ալ այդ այցելությունը, մոռնալով, որ... 1916-ի վերջերն էր միայն, որ Կոմիտաս պիտի դետեկվեր հոն:

Ուրիշ մը իր հուշերուն մեջ կենթադրե նույնպես ներկա եղած ըլլալ, 1915-ին, Կոմիտասի աքսորեն դառնալեն հետո, անոր կատարած Դոնբասցի արարողության Գուրուչեշի հայ եկեղեցվո մեջ: Այդ տարվան Դոնբասցիին Կոմիտաս դեռ աքսորի իսկ չէր գացած: Իսկ ակնարկված Դոնբասցիը 1916-ի Մադկաղարդի կիրակին է, որ պիտի կատարեր ան, երբ... հուշերն ստորագրողը վաղուց էր մեկնած Պոլսեն:

Ուրիշի մը հուշերուն մեջ կարդացած ենք զարմանքով, թե Կոմիտասի Փարիզյան ելույթներուն առթիվ անոր շնորհվեցավ... Նոբելի մրցանակը:

Այլուր կարդացած ենք, նույնպես զարմանքով, թե Կոմիտասը իր աքսորի օրերուն գուրգուրանքով շրջապատողներու մեջ եղած է Սիամանթոն ալ: Այդ տողերը գրողը չէր անդրադարձեր, որ Չանդրըն էր Կոմիտասի աքսորավայրը, մինչ Սիամանթոն Այաշ աքսորված էր:

Անդին, մեծատաղանդ մեր մեկ բարեկամը Կոմիտասը տեսած ըլլալ կերեակայն Պետի-Շանի մեկ կաֆեն, ըսել... Նրվանդ Թուլյանը նստած, ու կհորինե վիպական դրվագներ, որպեսզի Կոմիտասը պտտցնե փաշաներու հարեմը, ու թուրք կիները անոր սփոփել տա հոն:

Եթե հիշեցինք այս քանի մը փաստերը, ցույց տալու համար էր միայն, որ մարդոց հիշողությունը երբեմն կշեղի ճամբեն, ու քեզ ալ կմոլորեցնե հետը:

Ու դեռ խոսքը չըրինք անոնց, որոնք Կոմիտասի մասին հուշեր գրեցին, առանց նույնիսկ զանիկա ճանչցած ըլլալու, կամ երբ հազիվ թե զայն հեռվեն տեսած էին...:

Եթե մենք, որ այդ օրերն ապրեցանք, կշփոթինք նման հուշեր կարդալով, ինչքան դժբախտ պիտի ըլլան մարդիկ մեզմե սերունդ մը հետո...:

Անցնող սերունդը քիչ բան թողուց մեզ իր հուշումներուն, իր խոհերուն, իր մտքերիմ պահերուն մասին: Անոնք մտահոգությունը կարծես երբեք չունեցան իրենց ներքին խռովքն ու մտածումները փոխանցելու իրենցմե ետքիններուն: Ոմանք ալ տիրաբար ինկան իրենց ուժերուն լրության և իրենց ձեռքերուն թափին մեջ, կես ձգած իրենց գործը: Իրենց մտքեն չէր անցնիր անշուշտ ներկայանալ վաղվան, այդպես կիսատ ու թերի: Ու անոնք առին, իրենց հետ գերեզման տարին շատ բան իրենց տեսածեն, իրենց դիտածեն, շատ բան նաև իրենց ապրած կյանքեն ու գործունեությունեն:

Ուրիշներ բախտն ունեցան մեծ սպանդան ճողողաբերելու: Եվ սակայն անոնք ևս թերացան իրենց գիտցածը ըսելու շրջանի մը մասին, որ այնքան ուշագրավ եղավ իր հույսերով և հուսախաբություններով, իր ցնծության պահներով և աղետներով, ինչպես և դեմքերուն մաքրով, որոնք իրենց աչքերուն տակ դեր էին կատարեր բացառիկ այդ անցքերուն մեջ: Եվ, կատարելի այդ անցքերուն մեջ: Եվ, հետզհետե կնոսրանան սակավաթիվ այդ վերապրողներն ալ, ու շատ բան մուկը պիտի մնա վաղվան պատմության համար, որ բերն-բերան իրեն հասած լուրերուն և թերթերե մուրացված քանի մը դժգույն տողերու պիտի կառչի, անցյալը ճանշնալ փորձելու համար:

Վերապրողներուն մեջ անշուշտ շատերը կային, որ ճանչցեր էին Կոմիտասը, բայց անոնք իրենց բոլոր գիտցածը սպառնցին թոռացիկ հուշերու մեջ, առանց կարենալու լրիվ տալ շրջանը, ուր Կոմիտաս անցուցեր էր իր գործունեության վերջին շրջան-հինգ տարիները: Ու այդ շրջան-հինգ տարին մեկն էր այն բացառիկ պահերն, ուր հայկական Պոլսը իր ամենեն ոգևոր օրերն ապրեցավ, դահլիճին հանձնելի առաջ իր մտքին ու արվեստին ծաղիկը, և ուր Կոմիտաս, ինք ևս, դիմելի առաջ իր եղբրական վախճանին, մտած ըլլալ կարծեր էր իր առաքելության ամենեն բեղմնավոր հանգրվանը:

Հիմա այլևս անոնցմե ալ շատ քիչերը միայն կան: Եթե անոնք ալ իրենց գիտցածը թույլին չհանձնեն, մեր մոտավոր երեկը շատ բան պիտի առնե տանի հետը, ու Կոմիտասը վաղվան մարդոց պիտի երևա առասպելներու մեջ: Ծիշտ է, ահավոր դրվագներով լեցուն եղավ անոր կյանքը ու վաղը անոր կենսագրությունը պիտի կարդան եղբրավապի մը պես, նույնիսկ եթե ան պատմվի ամենեն ժլատ գույներով, բայց անհրաժեշտ է իրական գիծեր տալ իր վաղվան կենսագրին, որպեսզի առասպել չկարծեն այն մեծ եղբրերգությունը, զոր Կոմիտաս ապրեցավ:

Գծաբախտ բախտավորներեն մեկը, որ այդ օրերը տեսավ և դեռ բան մը կպահե իր հիշողության մեջ՝ այս տողերը գրողն է: Ան ևս ապրեցավ Կոմիտասի ապրած ժամանակին հետ, հուզումներով և երազներով բաբախուն այն ութը տարին, զոր մեծ վարպետը շնչեց Պոլսո մեջ, վերջին քանի մը տարին բուժարանի մը անկյունը:

Ան կգիտակցի, որ առանց լրիվ ճանչնելու շրջապատը, որուն մեջ գործեցին մեր երեկվան դեմքերը և խմորվեցան և ճիգի անցան անոնք, միշտ բան մը մուկ պիտի մնա անոնց կյանքեն, որքան ալ առատ ու բազմազան մանրամասնություններ տանք և դրվագը կցենք դրվագին:

**

Ընթերցողը թող չզայթակղի: Խորագիրը, զոր այս հոդվածաշարքը կկրե, իր կարծած իմաստը չունի: Ան չենթադրեր որևէ հավանություն այս տողերը գրողին կողմն՝ պատմության հանձնելու անձնական իր հարաբերությունները Կոմիտասին հետ: Ծիշտ է, ան ալ ունեցած է իր կապերն ու հանդիպումները աղբյուրայալ արվեստագետին հետ, և պիտի հիշե զանոնք ամեն մեկը իր տեղին: Բայց այս աշխատությունը դրված չէ դիպվածական այդ հանդիպումները պատմելու համար:

Այս տողերը գրողին համար փոքր սփոփանք չէ անշուշտ առիթ եղած ըլլալ Կոմիտասի դասադան երաժշտական ելույթներուն և դասարտությանց, մանավանդ անոր հրապարակային ինչ-ինչ արտահայտությանց և հոգվածներուն: Այդ առիթները ան կպարտի սակայն դիպվածին:

Արդարև, «Ազատամարտ»-ի խմբագրության մեջ իր աշխատած տարիներուն, այս տողերը գրողին հանձնված էր ի միջի այլոց հանդիսությունաց նկարագրությունը, ինչպես և թատերական և զեղարվեստական քրոնիկներու հոգը: Այս պարագան իրեն համար առիթ մը եղավ մոտեն հետևելու Պոլսո զեղարվեստական կյանքին երկար տարիներ, ու շփում ունենալու բոլոր այն կարկառուն դեմքերուն հետ, որոնք փայլեցան իբրեւ բեմի և երաժշտության մարդ: Կոմիտասի հետ իր հանդիպումները մասամբ ազդոր արդյունքն են:

Կոմիտասի հետ շփման առիթներ եղան, այս տողերը գրողի համար, նաև զանազան հանդիսությունները, որոնց կազմակերպման մեջ բաժին ունեցավ, ինչպես և «Նավասարդ»-ը, զոր հրատարակեց վարուժանի հետ մեկտեղ և որուն աշխատակցեցավ նաև Կոմիտաս:

Օրհնենք դիպվածը, որ մեզ ժամանակակից ըրավ բացառիկ ինչ-ինչ դեմքերու և մեզ պարզեց շնչել միևնույն օդը, որ անոնց հուզումներուն ու տեսիլներուն կաժով մեզ ալ բռնկեցուց մերթ ու երբեմն ալ առիթներ տվավ շփում ունենալու անոնց հետ: Բայց զոհանաք այդքան մը փառքով ու չհավակնինք անոնց ճիգերուն մասնակցած ըլլալ, դեր կատարած ըլլալ անոնց առաքելության մեջ, եթե նույնիսկ շատ համեստ եղան անոնք՝ մեր գործակցությունը չարհամարհելու իրենց այս կամ այն աշխատանքին պահուն:

Այս աշխատությունը առավելապես սերունդի մը հանդիպումն է՝ որ պիտի պատմե Կոմիտասին հետ: Որովհետև, արդարև, ամբողջ սերունդ մըն է, որ շփման մեջ մտավ հետը, անով ոգևորվեցավ, անոր շունչին տակ

լծվեցավ ճիգի: Շատեր, անշուշտ, անձնական, նույնիսկ մտերիմ պահեր ունեցան հետը, կամ գործակցեցան անոր: Բայց ան սեփականությունը մնաց բովանդակ սերունդի մը, ինչպես որ պիտի մնա հաջորդ, և բոլոր սերունդներուն ալ:

Վաղուց էի ծրագրած գրել Կոմիտասի մասին: Կուզեի տալ, ծավալուն հատորի մը մեջ, անոր բովանդակ կյանքը, և հետևաբար, տարիներու ընթացքին, հավաքած էի նյութերու և նոթերու հսկա պաշար մը, որոնք ատաղձ պիտի ծառայեին աշխատությանս: Գրի առած էի նույնիսկ կարևոր մաս մը անկե:

«Էջմիածին» ամսագրի մեջ հոգվածներու այս շարքը ծրագրիս մեկ մասն է միայն: Զանց ըրած եմ, ինչպես պիտի տեսնե ընթերցողը, առաջին շրջանը իր կյանքին, սկսելու համար այն պահին, երբ պիտի սկսեի Պոլսո իր գործունեությունը: Ու հետո, պարբերականի մը էջերը չխճողելու մտահոգությամբ, հապաված եմ շատ բան նյութերին, որոնք տեղ պիտի կրնային գտնել ծրագրված աշխատության մեջ, եթե ան հատորով լույս տեսներ:

Հրատարակելով հոգվածներու այս շարքը, հապաված պարտք մըն է, որ կհատուցանենք: Ծիշտ կես դար կբաժնե մեզ այն օրին, երբ ան մեր մեջ էր դեռ, մեր հետը, իր ուժերուն լրումին և իր կորովին բովանդակ թափին մեջ, ծրագիրներ որոճալով խանդավառ և մեզ ալ հետը խանդավառելով: Մարդ չի կրնար չապրիլ, կես դար հետո ալ, Կոմիտասի ստեղծած պահը Պոլսո մեջ, և չսարսռալ, վերհիշելով այն բոլորը, որ կես թողուց մեծ առաքելություն մը, իր ամենին ոգևոր վայրկյանին: Հանցանք պիտի ըլլար թողթին չհանձնել ինչ որ դեռ կհամենա մեր հիշողության մեջ, ու զայն խառնած ուրիշներուն ալ հուշերուն, պատկերը չտալ շրջանի մը, և այն բացառիկ դերին, զոր Կոմիտաս ունեցավ մեր այդ օրերու կյանքին մեջ:

Պիտի տանք, հաջորդական հոգվածներու մեջ, տարիները, զորս ան մեր մեջը անցուց,

սկսյալ այն պահին, երբ ոտք դրավ սուլթաններու մայրաքաղաքը, հայ կյանքին կրքերով բռնկած մեկ վայրկյանին, պատմելով իր սփռած խանդավառությունը առաջին օրին և իր հանդիպած խութերը, կրակը, զոր բռնկցուց երիտասարդության մեջ և ոգևորությունը, զոր արծաթեց ամենուրեք իր շուրջը, իր տքնության և հաղթանակի պահերը հավասարապես, հմայքը, զոր պտտցուց քաղաքի քաղաք և ակնածանքը, զոր հարկադրեց նվաճողին հայ երգին փառքին առջև, հասնելով այսպես ահավոր այն օրերուն, երբ պիտի խավարեի իսպառ իր գիտակցությունը:

Սույն հոգվածաշարքի հիմնական մասը հետևաբար այն գլուխներն են, որոնք կվերաբերին Կոմիտասի Պոլսո տարիներուն, երբ հեղինակը մոտեն տեղյակ է անոր գործունեության: Բայց այս տողերը գրողը մտադրած ըլլալով լրիվ ներկայացնել այդ Կոմիտասը, ստիպված է նախ պատմել, գտնե հարեանցի, թե ի՞նչ փուլերն անցավ հայ երգը, Պոլսո մեջ մինչև Կոմիտասի գալը, այսինքն տալ այն միջավայրը, ուր պիտի գար ան գործել իր կյանքի վերջին շրջանին:

Այս աշխատանքը, ուրեմն, Կոմիտասի լրիվ կենսագրությունը չէ, ոչ ալ ամբողջական վերլուծումը իր գործունեության: Բայց ան փորձ մըն է ներկայացնելու դերը, զոր կատարեց ան հայ կյանքի մեջ: Կոմիտասը ըմբռնած պիտի չըլլայինք, եթե զննեինք զայն հայ երաժշտության հետ իր առնչությանը մեջ միայն, առանց շոշափելու և այն բացառիկ դերը, զոր առհասարակ ունեցավ հայ մշակույթի վերընձյուղման համար: Ան մեծ եղավ իբրև երաժիշտ, բայց և եղավ նույնքան մեծ՝ խանդավառությանը համար, զոր ստեղծեց իր շուրջը, ճամբուն համար, զոր բացավ: Ընթերցողը թող չզարմանա ուրեմն, եթե քաջ առ քաջ պիտի հետևինք Կոմիտասին, ինչպես իր բուն կոչման, նույնքան իր սփռած ոգևորության, Գողգոթա պիտի բարձրանանք հետը միասին ու պիտի հետը ման գանք տանջանքի բոլոր հանգրվանները, մինչև որ փակենք աչքերը, և զայն տանինք պանթեոն՝ հայ հողին գիրկը:

(Շարունակելի)